

УДК 930.2(477-25)“18/19”

М. Г. ПАЛІЄНКО*

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано діяльність Київської археографічної комісії крізь призму розвитку історичної науки та археографії у країнах Європи упродовж ХІХ – початку ХХ ст. З’ясовано вплив німецької історичної школи, критичного (історико-філологічного) методу на розробку прийомів та методів публікації історичних джерел. Визначено особливості розвитку української археографії в умовах суспільно-політичного життя Російської імперії.

Ключові слова: Київська археографічна комісія; археографія; історичні джерела; історія України; інституціоналізація науки; доба романтизму; критичний метод; історіософія позитивізму; М. Іванишев; В. Антонович; “Архив Юго-Западной России”; “Monumenta Germaniae Historica”.

Заснування та діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (Київської археографічної комісії) припадає на період активного становлення історичної науки як фахової академічної дисципліни в університетах Європи. У цей час відбувається процес інституціоналізації історичної науки, формування професійних корпорацій істориків, що супроводжується заснуванням цілої низки наукових товариств та комісій, серед провідних завдань яких було збирання, вивчення та публікація історичних документів. На відміну від попередніх епох, коли видання документів здійснювалося переважно зусиллями окремих аматорів-колекціонерів або ж представниками духовних конгрегацій (зокрема, мавристів та боландистів), на початку ХІХ ст. історики усвідомили нагальну потребу в об’єднанні зусиль у рамках наукових інституцій.

Епоха романтизму висунула на перший план інтерес до історичного минулого та історичних традицій окремих народів, що у свою чергу привернуло увагу до їх документальної спадщини. І якщо першопочатково видавці історичних документів зосереджувалися на публікації релігійних текстів, а також історико-літературних пам’яток доби античності, оскільки саме останнім надавала перевагу історіографічна традиція епохи Просвітництва, то інтелектуальну спрямованість європейської історіографії доби романтизму визначали передусім ідея

* Палієнко Марина Геннадіївна – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

історизму, поширення критичного (історико-філологічного) методу¹. Визнання самодостатності історичного джерела виводить його з “тіні” історіософських парадигм та історіографічних концепцій XVIII ст., суттєво змінює підходи до його вивчення та інтерпретації, кардинальним чином упливаючи на розвиток археографічних практик доби романтизму². Упродовж XIX ст. відбулась справжня “документальна революція”, яка за своїм значенням у розвитку історичної науки може дорівнювати інформаційному вибухові кінця XX ст.

Появі потужних наукових археографічних центрів в Європі сприяла низка важливих передумов. Однією з нагальних потреб була наявність наукового потенціалу, тому діяльність археографічних осередків у Європі була тісно пов’язана з розвитком університетської науки та освіти, що впливали на формування відповідного наукового середовища і сприяли розгортанню наукових досліджень. Важливе значення для розвитку археографії мали досягнення в галузі таких спеціальних історичних дисциплін, як дипломатика та палеографія, початок їх викладання у низці європейських університетів.

З іншого боку, розвиток історичної науки неухильно вимагав розширення хронології та проблематики історичних досліджень, що у свою чергу було безпосередньо пов’язано з організацією архівів та відкриттям їх фондів для дослідників. Першими принцип публічності (відкритості) архівів проголосили діячі Французької республіки, які законом 1794 р. затвердили основні засади функціонування Національного архіву Франції і розпочали формування мережі державних архівів. Однак цей процес розтягнувся фактично на все XIX ст., упродовж якого, за влучним висловом Ш.-В. Ланглау, згодом використаним у періодизації історії архівів Р.-А. Ботьє, архіви поступово перетворювалися з “арсеналів влади” на “лабораторії історії”³.

“Архівний прорив” (“archival turn”), що стався в європейських країнах у XIX ст. і уможливив звернення істориків до архівних документів⁴, мав кардинальний вплив на зміну наукової парадигми та стиль історіографічного мислення, творчу манеру й лабораторію багатьох істориків. Історики не тільки почали ґрунтувати свої наукові концепції на фактах, почерпнутих з архівних першоджерел, але й розгорнули масштабну едиційну діяльність. Професор Харківського університету М. Петров, здійснюючи порівняльний аналіз розвитку історичної науки у Франції, Великобританії та Німеччині, розпочав його саме з характеристики публікаторських проектів учених⁵.

В українській історіографії існує низка досліджень, присвячених історії заснування та діяльності Київської археографічної комісії, аналізу її видавничих проектів, висвітленню внеску її діячів у розробку принципів критичного аналізу документальних джерел та методів їх наукової публікації. Першим “літописцем” історії комісії був її довго-

літній незмінний учений секретар (“діловод”) Орест Левицький⁶. Згодом окремі аспекти діяльності комісії розглядали В. Міяковський, М. Ткаченко, Б. Ватуля, М. Ковальський, С. Павленко, Г. Сергієнко, В. Ульяновський тощо. У 1993 р. побачила світ ґрунтовна монографічна праця О. Журби, в якій було висвітлено із залученням широкого кола джерел історію створення та основні віхи діяльності комісії⁷; того ж року відбулась наукова конференція, присвячена 150-літньому ювілею з дня заснування інституції⁸. Проте, на нашу думку, сьогодні актуалізується проблема висвітлення діяльності комісії крізь призму її взаємодії з іншими науковими центрами досліджуваної історичної доби, виявлення спільних та відмінних рис у їх організаційній структурі, вивчення впливів європейського наукового середовища на формування теоретичних засад, принципів та методів опрацювання джерел та підготовки їх до друку, що реалізувалися в практиці діяльності київської археографічної інституції.

Період XIX – початку XX ст. в академічному середовищі країн Західної та Центрально-Східної Європи позначився процесом інтенсивного створення професійних наукових об’єднань та інституцій. Як зазначав С. Стельмах, “професіоналізація та академічна інституціоналізація історичної науки супроводжувалася створенням її інфраструктури (науковими товариствами, архівами, публікацією історичних документів, фаховою періодикою, національним та міжнародним об’єднанням істориків), яка розширювала комунікаційне професійне „поле істориків””⁹. У XIX ст. помітний внесок у розвиток принципів та методів археографії був здійснений Товариством із вивчення ранньої німецької історії, яке 1826 р. започаткувало монументальне серійне видання “*Monumenta Germaniae Historica*” (“Пам’ятки німецької історії”), що триває й до сьогодні та охоплює період 500–1500 рр. Товариство було засновано 1819 р. у Франкфурті-на-Майні з ініціативи відомого прусського державного і політичного діяча, реформатора барона Генріха фон Штайна (*Heinrich Friedrich Karl Reichsfreiherr, baron vom Stein*; 1757–1831) і лише згодом отримало підтримку з державних джерел (зокрема, від Баварської академії наук). Концепцію видавничої діяльності товариства розробив відомий німецький історик та архівіст Георг Генріх Пертц (*Georg Heinrich Pertz*; 1795–1896), який запропонував структуру видання, що включала п’ять основних підрозділів: 1) *scriptores* (нарративні джерела, хроніки, аннали), 2) *leges* (закони), 3) *diplomata* (документи), 4) *epistolae* (листи), 5) *antiquitates* (старожитності)¹⁰.

Цей проект об’єднав навколо себе багатьох талановитих учених, а Товариство перетворилося на потужний центр історичних досліджень у Німеччині. З його появою у Німеччині почала формуватися потужна наукова школа істориків Середньовіччя. Редактори та видавці “*Monumenta Germaniae Historica*” (MGH) – Георг Генріх Пертц,

Георг Вайтц (Georg Waitz; 1813–1866), Вільгельм Ваттенбах (Wilhelm Wattenbach; 1819–1897) відіграли вагому роль у розвитку археографії. Більшість вироблених ними правил критичного видання джерел (збереження обов'язкової цілісності джерела, видання його на підставі всієї відомої рукописної традиції з урахуванням усіх варіантів тексту, наявність розлогої історичної передмови у формі дослідження) визнані сьогодні засадничими в археографічній практиці.

Аналізуючи багатогранну археографічну діяльність німецьких істориків XIX ст., слід враховувати той факт, що вона відбувалась в умовах домінування німецького ідеалізму та в рамках “німецької історичної школи”, яка заклала підвалини критичного методу опрацювання джерел та подієвої, політично орієнтованої історіографії¹¹. Непересічне значення у формуванні теоретико-методологічних засад “німецької історичної школи” мали праці історика античності, засновника критичного (історико-філологічного) методу аналізу джерел Бартольда Георга Нібура (Barthold Georg Niebuhr; 1776–1831) та фундатора нової німецької історіографії Леопольда фон Ранке (Leopold von Ranke; 1795–1886), котрі обґрунтували право джерел на адекватне відтворення історії, описання фактів минулого. Як відзначав О. Ясь, “історико-філологічний метод виник унаслідок низки важливих соціокультурних та інтелектуальних зрушень в європейському суспільстві та історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст.”, “інтегрував вимоги наукового універсалізму з індивідуалізацією дослідницької проблематики”, став “своєрідним стандартом для опрацювання джерел”¹². Обґрунтовані німецькими вченими принципи відбору та методи опрацювання історичних джерел мали важливе значення для формування теоретичних засад джерелознавства, методики та практики археографічної діяльності, зокрема принципів та прийомів публікації джерел у “*Monumenta Germaniae Historica*”, а також опосередковано вплинули на розвиток архівознавства, зокрема, розробку наукових принципів класифікації архівних документів¹³.

“*Monumenta Germaniae Historica*” у XIX ст. відіграли роль одного з найважливіших центрів розвитку історичної науки в Німеччині, сприяли виробленню засадничих принципів роботи з історичними джерелами, перетворилися на творчу лабораторію, в якій формувалося нове покоління дослідників – слід зазначити, що провідні діячі товариства Георг Вайтц та Вільгельм Ваттенбах були вчителями таких видатних німецьких учених, як історик Теодор Моммзен (Theodor Mommsen; 1817–1903) та філософ і соціолог Георг Зіммель (Georg Simmel; 1858–1918).

Велику археографічну роботу на німецьких теренах у XIX ст. розгорнула також Історична комісія, створена у 1858 р. при Баварській академії наук. У 1867 р. під керівництвом Леопольда Ранке вона розпочала видання “Актів німецького рейхстагу” (“*Deutsche Reichstagsakten*”;

видання продовжується), а у 1862 р. – “Хронік німецьких міст” (“Die Chroniken der deutschen Städte von 14 bis ins 16 Jahrhundert”. Bd. 1–36. 1862–1931). Теодор Моммзен розробив 1853 р. концепцію унікального видавничого проекту “Корпусу латинських надписів” (“Corpus Inscriptionum Latinarum”, видання якого розпочалося 1863 р. і триває до сьогодні). Загалом слід відзначити, що у XIX ст. саме Німеччина займала провідне місце в Європі за масштабами археографічної роботи, рівнем та якістю джерельних публікацій.

У першій половині XIX ст. відбувався пошук нових форм організації дослідницької та едиційної роботи й істориками Франції, що зумовлювалося як суспільно-політичними змінами, так і розвитком історичної науки та відкриттям архівів для дослідників. Створення Національного архіву та поступова концентрація у ньому найважливіших документів з історії нації інтенсифікувало процес формування джерельної бази та спонукало істориків до едиційної діяльності. 1833 р. відомий історик і політичний діяч Франсуа Гізо (François Guizot; 1787–1874) виступив ініціатором заснування Товариства історії Франції (La Société de l’histoire de France), яке розпочало публікацію двох великих документальних серій – “Bulletin de la Société de l’histoire de France” (“Публікації Товариства історії Франції” (з 1834 р., з 1863 р. – “Annuaire-Bulletin de la Société de l’histoire de France”) та “Collection de documents inédits sur l’histoire de France” (“Колекція неопублікованих документів з історії Франції”) (з 1835 р.). Найзначнішу частину публікацій Товариства складала середньовічні грамоти та листування XV–XVII ст., що стосувалися питань зовнішньої політики та внутрішнього управління державою. Розроблений Ф. Гізо проект включав публікацію не лише документів з Національного архіву, але й відомчих та місцевих архівів. Важливо зазначити, що саме Ф. Гізо одним з перших у французькій історіографії запровадив практику наведення у посиланнях детальної інформації про використані першоджерела¹⁴.

Серед центральноєвропейських країн найбільших успіхів у розвитку археографії в цей період було досягнуто у Чехії, зокрема, завдяки багатогранній діяльності “батька чеської історіографії” Франтішека Палацького (František Palacký; 1798–1876). С. Стельмах, характеризує процес інституціоналізації чеської історичної науки, підкреслює, що його необхідно розглядати у зв’язку із заснованою Ф. Палацьким документальною серією “Archiv český” (“Чеський архів”)¹⁵, у якому було опубліковано численні джерела з історії Богемії¹⁶. Іншим важливими археографічним проектом з чеської історії був “Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae” (“Реєстри документів та листів Богемії і Моравії”), започаткований 1855 р. істориком, письменником та фольклористом, архіваріусом міста Праги Каролом Яромиром Ербеном (Karel Jaromír Erben; 1811–1870).

У 1864 р. польським істориком Августом Бельовським (August Bielowski; 1806–1876) у Львові було започатковано видання “*Monumenta Poloniae Historica*” (“Пам’ятки історії Польщі”), згодом серію було продовжено Краківською академією наук (загалом упродовж 1864–1893 рр. побачило світ 6 томів).

Характеризуючи процес інституціоналізації у Російській імперії, відзначимо, що у першій половині XIX ст. було засновано низку наукових установ, які займалися виданням історичних джерел. Помітний внесок у розвиток археографії здійснило, зокрема, Товариство історії і старожитностей російських, засноване 1804 р. при Московському університеті (провідна роль в археографічній діяльності останнього належала, зокрема, М. Бантиш-Каменському та О. Бодянському)¹⁷. У 1834 р. з метою збирання, описування та видання історичних пам’яток була заснована Археографічна комісія при Міністерстві народної освіти у Петербурзі. У роботі комісії брали участь відомі історики П. Строев, М. Устрялов, М. Калачов, М. Костомаров, С. Соловійов, М. Семевський, які розгорнули широку пошукову роботу із виявлення та опрацювання джерел не тільки в російських архівах та бібліотеках, але й за кордоном – в Австрії, Італії, Німеччині, Франції. Результати їх едиційної діяльності були відображені як у монографічних виданнях, так і в цілій низці документальних серій, зокрема, “Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией” (Т. 1–4. СПб., 1836–1838), “Акты исторические” (Т. 1–5. СПб., 1841–1842), “Акты, относящиеся к истории Западной России” (Т. 1–5. СПб., 1846–1853), “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России” (Т. 1–15. СПб., 1863–1892). Особливо вартісні для істориків України томи “Актов Южной и Западной России” були підготовлені Миколою Костомаровим. Важливе джерельне значення мало започатковане комісією 1841 р. видання “*Полного собрания русских летописей*”¹⁸.

Отже, заснування Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському, волинському та подільському генерал-губернаторі відповідало не тільки нагальним потребам збирання, акумуляції та збереження цінних актових документів XVI–XVIII ст., формування джерельної бази із вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних та релігійних процесів, що відбувалися у зазначений період на українських теренах (відповідно до російської імперської термінології – на теренах “Південно-Західного краю”), але й відображало загальні тенденції розвитку європейської історичної науки XIX ст.

У процесі становлення Комісії як наукової історичної інституції відбувалася розробка принципів пошукової та едиційної діяльності, визначення критеріїв відбору джерел для публікації, опрацьовувалася методика передачі текстів, зрештою, формувалася архітектоніка документальних видань наукового типу.

Концептуальні засади діяльності Комісії, які розроблялися під час її перших засідань за участю професорів М. Максимовича, М. Іванишева та В. Домбровського, відображали головні тенденції тогочасного європейського історіографічного процесу. Як зазначав О. Журба, “археографічні ідеї, що засвоювалися в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. вітчизняними істориками, вирости на ґрунті як духовно-культурних зрушень в українських регіонах, так і досягнень європейської історичної науки, насамперед джерелознавчих підходів німецьких дослідників, ознайомлення з творчістю яких відбувалося як шляхом особистого спілкування, так і через наукові видання”¹⁹.

Видавничі проекти Київської археографічної комісії були реалізовані у двох основних документальних серіях: 1) “Памятники, издаанные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе” (Т. 1–4. К., 1845–1859; за ред. М. Максимовича, М. Іванишева) та 2) “Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов” (Ч. 1–8 (35 тт.). К., 1859–1914; за ред. М. Іванишева, Ф. Лебединцева, В. Антоновича, С. Терновського, О. Левицького, С. Голубева, А. Криловського, І. Каманіна, Н. Молчановського, К. Козловського, І. Новицького, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського, М. Грушевського, В. Щербини). Крім того, 1846 р. побачили світ три випуски археологічного альбому “Древности, издаанные Временной комиссией для разбора древних актов” за ред. М. Іванишева, окремими виданнями вийшли такі цінні історичні джерела, як: “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком” (Т. 1–4. К., 1848–1864; за ред. М. Рігельмана, І. Самчевського, В. Антоновича), “Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки” (К., 1853; за ред. І. Самчевського), “Летопись Самовидца по новооткрытым спискам” (К., 1878; за ред. О. Левицького), “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси” (К., 1888; за ред. В. Антоновича) та ін.

Як вже зазначалося, значний вплив на формування наукових поглядів учених та їхню методику роботи з історичними документами справляли представники західноєвропейської історичної науки, з якими вони знайомилися під час перебування у наукових відрядженнях, навчання у європейських університетах, роботи в європейських архівах та бібліотеках. Так, один з провідних діячів Київської археографічної комісії М. Іванишев після закінчення Університету св. Володимира 1836 року був відряджений на два з половиною роки для стажування до європейських наукових центрів. Перебуваючи у Берлінському університеті, М. Іванишев студіював методологію історії права та методи видання історичних документів у засновника історичної школи права

Ф. К. Савіньї (Friedrich Carl von Savigny; 1779–1861)²⁰, відвідував лекції Л. Ранке та Ф. Раумера (Friedrich von Raumer; 1781–1873). Таким чином, він зазнав безпосереднього впливу ідей німецького романтизму та опанував методику наукового дослідження і критичного аналізу історичних джерел. У 1837 р. М. Іванишев переїхав до Праги, де активно спілкувався з Ф. Палацьким та займався вивченням палеографії. Отже, в результаті тривалого перебування в європейських наукових центрах М. Іванишев мав можливість достатньо глибоко ознайомитися з досягненнями тогочасної історичної науки, опанувати її новітні методи (зокрема, історико-філологічної критики джерел).

Основну увагу у своїй едиційній діяльності М. Іванишев приділив вивченню та виданню актових джерел, ставши фактично фундатором національної школи актових археографії. Розроблені М. Іванишевим методи відбору та публікації джерел знайшли своє відображення у серійних та поодиноких виданнях Комісії. Документи публікувалися з максимальним дотриманням тексту та особливостей оригіналу, вироблялася та закріплювалася композиційна структура наукової документальної публікації, складові науково-довідкового апарату. Поступово важливе місце у структурі документальних публікацій Комісії посіли ґрунтовні передмови, які за своїм змістом і обсягом набували значення самостійних історичних досліджень. За влучним висловом дослідниці історіографічних процесів доби романтизму О. Ковальчук, “автентичне джерело оточують атмосферою тлумачення”, “передмови і післямови, коментарі і словникові додатки, примітки (навіть спеціальні дослідження, присвячені певній пам’ятці) все частіше стають атрибутом археографічних публікацій”²¹. У руслі загальних тенденцій розвитку історичної науки тематична різноманітність відібраних до публікації документів охоплювала значне коло питань не тільки політичної, але й соціально-економічної історії (у т. ч. розвиток міст та міського самоврядування, економічне й правове становище різних верств населення, процес колонізації українських земель та ін.).

Цікавими є відгуки на появу перших документальних видань Комісії, що засвідчували застосування упорядниками в археографічній практиці критичного (історико-філологічного) методу. Так, автор рецензії на перший випуск “Памятников”, опублікованої 1845 р. у санкт-петербурзькому журналі “Финский вестник”, відзначав високий рівень підготовки та опрацювання документів і підкреслював, що кожна сторінка цього чудового видання (в якому “історія примирена з філологією”) засвідчує бажання видавців цілковито задовольнити вимоги вибагливої читацької аудиторії, що звикла до найкращих зразків історичних видань Франції, Англії та Німеччини²².

Розроблений М. Іванишевим і затверджений у 1858 р. план нової документальної серії – “Архива Юго-Западной России” – передбачав

публікацію джерел з восьми загальних проблем, серед яких: акти з історії православної церкви (частина перша), постанови провінційних дворянських сеймів (частина друга), акти з історії українського козацтва (частина третя), акти про походження українських шляхетських родів (частина четверта), акти про розвиток міст та міське самоврядування (частина п'ята), акти про економічне та юридичне становище селян (частина шоста), акти про заселення "Південно-Західного краю" (частина сьома) та матеріали з історії землеволодіння (частина восьма). О. Киян у дослідженні про історичні студії М. Іванишева відзначав, що у "науковому плані за прототип "АЮЗР" послужив досвід видання найкраще поставленого тоді в європейській історичній науці "Monumenta"; проте німецьке видання зосереджувало головну увагу на політичній історії, а М. Іванишев "сконцентрував видавничу діяльність переважно на соціальній історії"²³.

М. Іванишев упродовж двадцяти років був одним із найактивніших співробітників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, обіймаючи посади діловода (1843–1859), віце-голови (1859–1865) та головного редактора Комісії (1861–1863). Загалом за його редакцією чи безпосередньою участю було видано чотири томи "Памятников", три томи "Літопису Величка", "Літопис Грабянки" та низка томів "Архива Юго-Западной России". Особливо високим рівнем археографічного опрацювання документів вирізнявся підготовлений М. Іванишевим документальний двотомник "Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни" (К., 1849), який став зразком комплексного підходу до видання історичних джерел і вперше у вітчизняній археографічній практиці містив ґрунтовну передмову-дослідження, написану на основі аналізу опублікованих документів. На думку О. Кияна, застосовані М. Іванишевим "при виданні історико-нарративних матеріалів класичні принципи європейської археографічної практики, суттєво позначилися на якості досліджень з української історії, заклали міцні підвалини тієї документалістської традиції, яка стала своєрідною візією української історіографії другої половини XIX ст."²⁴.

Розроблені М. Іванишевим методи і прийоми публікації актових джерел не тільки були реалізовані ним на практиці, але й знайшли своє втілення в едиційній діяльності інших членів Київської археографічної комісії, у т. ч. В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, С. Голубєва, М. Грушевського, І. Каманіна, О. Левицького, Ф. Лебединцева тощо. Безперечно, велику роль відіграв М. Іванишев у процесі становлення В. Антоновича як археографа, формуванні його зацікавлень роботою із пошуку, опрацювання та публікації актових джерел. Саме за рекомендацією М. Іванишева Володимир Антонович був запрошений на посаду головного редактора Комісії у 1863 р. і від того часу протягом майже двадцяти років (до 1882 р.) гідно продовжував реалізову-

вати започаткований попередником видавничий проект. За цей період В. Антонович підготував 8 томів “Архива Юго-Западной России”, у яких було зібрано близько 2200 актів загальною кількістю понад 4000 аркушів²⁵.

Звертаючись до характеристики едиційної практики В. Антоновича, можна погодитися із твердженням знаного дослідника історії Комісії О. Журби про те, що “археографічні погляди В. Б. Антоновича, які виявилися в його працях, формувалися на ґрунті археографічних традицій, закладених М. Д. Іванишевим”²⁶. Безперечною заслугою В. Антоновича на посаді головного редактора були заходи щодо розширення і збагачення тематики видань, географії та хронології розміщених у них документів. Над виявленням документів з української історії учений плідно працював в архівах Києва, Петербурга, Москви, Львова, Кракова, Варшави, одним з перших досліджував україніку у Ватиканському секретному архіві. Оцінюючи масштаби евристичної та едиційної роботи вченого, М. Ткаченко зауважував, що “коли порівняти з становищем української археографії до Антоновича ту вкладку, яку зробив він, то можна сказати, що тепер українська історична наука ступила на ширший шлях історичних дослідів, що стоять у рівні з вимогами тодішньої європейської науки”²⁷. Проте заради об’єктивності слід указати й на певні недоліки в археографічній практиці В. Антоновича, на застосування ним спрощеного у порівнянні з М. Іванишевим підходу до публікації історичних джерел, надмірну стислість заголовків документів, відсутність археографічних та джерелознавчих коментарів до текстів. Натомість велика заслуга В. Антоновича полягала, передусім, у значно ширшому розумінні ним історичної та джерельної цінності документів, їх ролі у реконструкції історичних подій та встановленні фактів і, зрештою, створенні джерельного фундаменту для наукових праць з української історії. Беззаперечний авторитет ученого виявився у його здатності до об’єднання наукових сил, вихованні нової генерації істориків та археографів – М. Грушевського, М. Довнар-Запольського, І. Каманіна, О. Левицького, Н. Молчановського та ін., що належали до славетної “київської історичної школи” В. Антоновича²⁸. Великою перевагою В. Антоновича було й те, що він не тільки глибоко усвідомлював наукову цінність та значущість створення документальної бази історичних досліджень, але й розумів, за влучним висловом О. Кияна, “непересічну роль самого процесу для пробудження інтересу до свого минулого з боку нечисленної національної інтелігенції, на яку він покладав особливу надію в справі національного українського відродження”²⁹.

Археографічні студії як М. Іванишева, так і В. Антоновича відбивали загальні тенденції розвитку історичної науки, яка у середині – другій половині XIX ст. еволюціонувала під впливом історіософії пози-

тивізму. Ідея здобуття “позитивного” історичного знання у поєднанні із запропонованою Л. фон Ранке та його послідовниками методикою опрацювання джерел, що ґрунтувалась на їх ретельному вивченні та критичному аналізі, сприяла становленню джерелознавства як спеціальної галузі знань. Важливий вплив на формування знань про історичне джерело справила праця французьких істориків Шарля-Віктора Ланглуа (Charles-Victor Langlois; 1863–1929) та Шарля Сеньобоса (Charles Seignobos; 1854–1942) “Вступ до вивчення історії” (“Introduction aux études historiques”, 1897). Наведені у книзі вислови щодо джерельного значення документів окреслювали позитивістську концепцію історичного джерела і набули “хрестоматійного” звучання: “історія пишеться за документами”, “ніщо не може замінити документи: нема їх, нема й історії”³⁰. Отже, київська археографічна школа, яка почала формуватися у добу романтизму, згодом зазнала суттєвого впливу позитивізму, особливо його бачення і трактування сутності історичного джерела.

Однак для визначення особливостей діяльності Київської археографічної комісії порівняно з іншими науковими інституціями, що займалися археографічною практикою у тогочасному європейському науковому просторі, слід враховувати соціополітичні та інтелектуальні умови розвитку української історичної науки на “підросійських” теренах. Важливою домінантою у діяльності Комісії завжди залишалась політична складова, оскільки концепція видавничих проектів та підбору документів до друку не могла заперечувати постулати “теорії офіційної народності” миколаївської імперії – “православ’я”, “самодержавство”, “народність”. Відома американська дослідниця П. К. Грімстед, розглядаючи археографічну діяльність як сферу здійснюваного імперією національного, політичного та соціального тиску, підкреслювала, що “в імперському розумінні” політичне завдання Комісії полягало у створенні “однієї з ланок, яка б служила кінцевій імперській меті – зібрати документи, що забезпечили б виправдання “повернення” та інтеграції в Російську імперію земель, щойно анексованих після поділу Польщі”³¹. Виходячи з цього, у відборі документів для публікації та їх коментуванні значною мірою простежувалась антипольська та антикатолицька спрямованість, яка була спричинена виконанням політичного замовлення правлячих кіл Російської імперії, позиція яких у цьому питанні була чітко зумовлена боротьбою з польським революційним та національним рухом. У цьому контексті історія та словесність “розглядалися як засіб для насадження універсальної загальноімперської комунікації та русифікації в регіоні, в якому впливовими залишалися польські освітні і культурні практики”³².

З огляду на останнє редактори мали корелювати свої наукові інтереси з офіційними настановами влади. Досліджуючи стосунки Комісії з владними структурами на різних етапах її діяльності, О. Журба від-

значав постійне втручання у формування проблематики видань з боку генерал-губернатора Д. Бібікова, а також наголошував на тривалому протистоянні голови Комісії М. Юзефовича та В. Антоновича, яке проявлялося у приміщенні в підготовлених В. Антоновичем томах “АЮЗР” політизованих, написаних з точки зору пануючої ідеології передмов і зрештою призвело до усунення вченого з посади редактора³³. Таким чином, аналізуючи діяльність Комісії у контексті суспільно-політичних процесів, слід враховувати той факт, що вона відбувалась у рамках офіційної доктрини російської історіографії, якій була притаманна цілковита політична заангажованість, а інститут генерал-губернаторства, якому Комісія була безпосередньо підпорядкована, намагався спрямувати її на реалізацію передусім політичної мети – обґрунтування правомірності “повернення” Правобережної України до складу Російської імперії.

Однак, незважаючи на офіційний характер видань Комісії, їй вдалось виконати важливу наукову місію і поступово, цеглинка за цеглинкою, закласти джерельний фундамент для дослідження багатьох проблем української історії. Найзначнішою подією у діяльності Комісії стало заснування 1852 р. Центрального архіву давніх актів у Києві та зосередження у ньому безцінного комплексу документів. Проте реалізовані Комісією археографічні проекти виходили далеко за межі використання лише київських фондів та охоплювали архіви Львова, Варшави, Петербурга, Москви, Стокгольма, Ватикану. “Європейський вектор” у пошуковій роботі членів Комісії активізувався наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що зумовлювалось розвитком міжнародних контактів, поглибленням інтеграційних процесів в європейському науковому середовищі та загальним полегшенням доступу до архівів, у тому числі зарубіжних. Одним з найбільших реалізованих Комісією проектів щодо публікації (за сучасною термінологією) “зарубіжної україніки” стало видання 1908 р. актів зі Шведського державного архіву, виявлених та упорядкованих Н. Молчановським³⁴.

Члени Київської археографічної комісії брали участь у міжнародних конгресах, здійснювали архівні пошуки в інших країнах, що свідчило про зростання рівня міжнародної інтеграції українських істориків. Новою сторінкою в історії української археографії стало формування археографічної школи М. Грушевського у Львові, де в рамках Наукового товариства імені Шевченка було засновано Археографічну комісію та серійне видання “Жерела до історії України-Руси”, що мало актуалізувати джерельну інформацію для відтворення “нової схеми” української історії.

Отже, заснування Київської археографічної комісії було зумовлено глибокими політичними, соціально-економічними та культурними процесами, які відбувалися на інкорпорованих до складу Російської імперії українських теренах. Безумовно, Комісія функціонувала у меж-

ах імперського наукового дискурсу і зазнала суттєвого впливу з боку російської адміністративної системи, будучи підпорядкованою загальнодержавним цілям. Однак, навіть у рамках нав'язаної російською державницькою школою наукової парадигми, Київська археографічна комісія спромоглась акумулювати, опрацювати та підготувати до публікації значний обсяг першоджерел з української історії і тим відіграла надзвичайно важливу роль у становленні не лише українського джерелознавства та археографії, сприяла розвитку архівної справи, але й заклала джерельний фундамент майбутніх українознавчих досліджень, передусім з історії XIV–XVIII ст., значною мірою сприяла формуванню київської “документальної школи” В. Антоновича і, зрештою, опосередковано вплинула на поглиблення процесів національного самопізнання.

Діяльність Київської археографічної комісії, що здійснювалась у межах професійного співтовариства, сприяла виробленню критеріїв та стандартів наукового видання історичних документів як дипломатичним, так і науково-критичним методами. Отже, упродовж XIX – початку XX ст. археографія поряд із історіописанням (історіографією) набула значення одного з важливих чинників формування історичної пам'яті, оскільки саме завдяки планомірній та систематичній історико-єдиційній діяльності збагачувалась і розширювалась джерельна база історичних досліджень, що стало підґрунтям поглибленого вивчення окремих історичних проблем та цілих епох.

¹ Ясь О. Романтизм // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 285–286; див. також: *Він же*. Романтизм і український гранд-наратив // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 207–226.

² Ковальчук О. Особливості археографії в першій половині XIX ст. / О. Ковальчук // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць*. – Вип. 8. – К., 2006. – С. 133–134.

³ *Старостин Е.В.* Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии / Е. В. Старостин. – М., 1997. – С. 41–48; *Матяш І.* Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку / І. Матяш. – К., 2012. – С. 192–193, 202–203.

⁴ Див.: *Müller Ph.* Archives and History: Towards a History of “the Use of State Archives” in the 19th Century / Ph. Müller // *History of the Human Sciences*. – 2013. – Vol. 26 (October). – № 4. – Pp. 27–49.

⁵ *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор / М. Петров. – Харьков, 1861. – С. 24–29, 63–65, 121–123, 193–201.

⁶ *Левицкий О.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов 1843–1893. Историческая записка о ее деятельности / О. Левицкий. – К., 1893. – 140 с.

⁷ *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1893–1921: Нарис історії і діяльності / О. Журба. – К.: Наук. думка, 1993. – 186 с.

⁸ Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ–Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – 426 с.

- ⁹ *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. / С. Стельмах. – К., 2005. – С. 61.
- ¹⁰ Докл. про видання “*Monumenta Germaniae Historica*” див.: *Мэртль К.* *Monumenta Germaniae Historica: взгляд изнутри* / К. Мэртль // *Средние века.* – М., 1995. – Вып. 58. – С. 95–111.
- ¹¹ *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. – С. 13–14.
- ¹² *Ясь О.* Критичний метод та його роль у становленні академічної історіографії / О. Ясь // *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики.* – К., 1999. – Ч. 11. – Част. 2. – С. 223.
- ¹³ Про вплив представників “німецької історичної школи” на розвиток архівознавства докл. див.: *Приходько Л. Ф.* Формування фондового принципу організації архівних документів у зарубіжному архівознавстві другої половини XIX – початку XX ст. // *Архіви України.* – 2013. – № 2. – С. 10–12.
- ¹⁴ François Guizot: Between History and Politics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guizot.com/en/history/history-and-politics>. – Назва з екрану.
- ¹⁵ Документальна серія “*Archiv český*” (“Чеський архів”) була заснована Ф. Палацьким 1840 р. у Празі і виходила до 1944 р. (37 томів). За редакцією Ф. Палацького упродовж 1840–1872 рр. було видано 7 перших томів. У 2000 р. видання було відновлено Центром середньовічних студій (*Centrum medievistických studií*).
- ¹⁶ *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. – С. 72.
- ¹⁷ Докл. про видання Товариством джерел з української історії див.: *Тодійчук О. В.* *Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских* / О. В. Тодійчук. – К., 1989. – 157 с.
- ¹⁸ Про розвиток російської археографії зазначеного періоду доклад. див.: *Козлов В. П.* *Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX в.* / В. П. Козлов. – М., 1999. – 416 с.; *Брачев В. С.* *Петербургская Археографическая комиссия (1834–1929)* / В. С. Брачев. – СПб., 1997. – 161 с.
- ¹⁹ *Журба О. І.* Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини ХУІІІ – першої половини ХІХ століття: Автореф. дис... докт. іст. наук / О. І. Журба. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 30.
- ²⁰ *Кіян О. І. М. Д.* Іванишев як історик й організатор історичної науки / О. І. Кіян // *Український історичний журнал.* – 2002. – № 2. – С. 85.
- ²¹ *Ковальчук О.* Особливості археографії в першій половині ХІХ ст. – С. 140.
- ²² Див.: *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. – С. 57.
- ²³ *Кіян О. І. М. Д.* Іванишев як історик й організатор історичної науки. – С. 90–91.
- ²⁴ Там само. – С. 92.
- ²⁵ *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича / М. Ткаченко // *Український археографічний збірник.* – К., 1930. – Т. 3. – С. 335.
- ²⁶ *Журба О.* Роль М. Д. Іванишева у формуванні археографічних поглядів В. Б. Антоновича / О. Журба // *Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича (11–12 грудня 1995 р., м. Київ): Доп. та матер.* – К., 1996. – Ч. 1. – С. 83.
- ²⁷ *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича. – С. 345.
- ²⁸ Докл. про історичну школу В. Антоновича див.: *Михальченко С. І.* *Киевская школа в российской историографии* / С. И. Михальченко. – М., 1997. – 228 с.; *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи” / О. Кіян. – К., 2005. – 492 с.
- ²⁹ *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – С. 307.

³⁰ Цит. за виданням: *Ланглюа Ш.-В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории / пер. с фр. А. Серебряковой. – 2-е изд. – М., 2004. – С. 49.

³¹ *Грімстед П.К.* Археографія на службі імперської політики: заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів / П. К. Грімстед // *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.)*. – К., 1997. – С. 14. Див. також попередню англomовну версію статті: *Grimsted P. K. Archeography in the Service of Imperial Policies: The Founding of the Archeographic Commission and the Kiev Archive of Early Record Books / P. K. Grimsted // Harvard Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 17, no. 1/2. – Pp. 27–42.

³² *Біленький С.* Російська словесність в університеті Св. Володимира: між наукою і політикою / С. Біленький // *Пам'ять століть*. – 1999. – № 4. – С. 96; *Ясь О.* Романтизм і український гранд-наратив / О. Ясь // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 218.

³³ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. – С. 51, 94–95. Див. також: *Шандра В. С.* Роль М. В. Юзефовича у діяльності Київської археографічної комісії / В. С. Шандра // *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*. – К., 1997. – С. 138–143.

³⁴ *Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) / под ред. Н. В. Молчановского // Архив Юго-Западной России*. – К., 1908. – Ч. 3. – Т. 6. – 482 с.

Проаналізовано діяльність Київської археографічної комісії в контексті розвитку історичної науки і археографії в країнах Європи в період XIX – початку XX вв. Встановлено вплив німецької історичної школи, критичного (історико-філологічного) методу на розробку прийомів і методів публікації історичних джерел співробітниками Комісії. Виявлені особливості розвитку української археографії в умовах суспільно-політичного життя Російської імперії.

Ключевые слова: Киевская археографическая комиссия; археография; исторические источники; история Украины; институционализация науки; эпоха романтизма; критический метод; историософия позитивизма; Н. Иванишев; В. Антонович; “Архив Юго-Западной России”; “Monumenta Germaniae Historica”.

It is analyzed the activity of the Kyiv Archeographic Commission through the prism of the development of History science and Archeography in the European countries during the 19 – at the beginning of 20 centuries. The article considers the influence of the German historical school, the critical (historical and philological) method on the development of techniques and methods of the publication of historical sources. There are determined the peculiarities of the development of Ukrainian archeography in the terms of social and political life of the Russian Empire.

Key words: the Kyiv Archeographic Commission; Archeography; Historical sources; History of Ukraine; the institutionalization of science; the Romantic era; the critical method; the historiosophy of positivism; M. Ivanyshev; V. Antonovych; “The Archives of South-West Russia”; “Monumenta Germaniae Historica”.